

Veres András*

TÉVEDÉSEK ÉS FELISMERÉSEK

– Szemelgetés kritikai kiadások tapasztalataiból –

A kritikai kiadást az irodalommal foglalkozó tudomány leginkább „egzakt” terepének szokás tekinteni, s annyiban joggal, hogy talán egyetlen más területen sem kell olyan szigorú előírásokhoz, intézményesen szavatolt szabályzathoz igazodni, mint a műfaj gyakorlása közben. Állásfoglalásainkat, döntéseinket sem kényszerülünk másutt olyan mértékben megindokolni – akár egészen apró ügyekben is –, mint a szövegkritika és a művek életrajzi, illetve hatástörténeti kontextusának feltárása során. Közkeletű hiedelem, hogy e munka végtelen türelmet és hangyaszorgalmat kíván meg művelőjétől, de nem veszi különösebben igénybe fantáziáját, szellemét. Valójában az egzaktuságról alkotott elképzelésbe is bele lehet kötni, az pedig vaskos tévedés, hogy a kritikai kiadás nélkülözné az invenciót, a találékonyságot. Sokszor már a szövegek megfejtése, azonosítása is nagyfokú leleményességet igényel, a különféle változatok közötti rendteremtés pedig olyasfajta nyomozó munkát, amihez egy Poirot-éhoz mérhető „szürke állomány” szükségeltetik. Aligha véletlen, hogy a textológia művelése egyre inkább csapatmunkává válik, még ha a döntések súlya ki is kényszeríti az egyszemélyes felelősségvállalást.

Írásomban a Kosztolányi Dezső életművének, illetve József Attila értekező szövegeinek kritikai kiadása során szerzett tapasztalataimra fogok hivatkozni.¹ Nem annyira az eredményeinkről, mint inkább gondjainkról szeretnék beszámolni, a munkánk során fölmerült problémákból és dilemmákból válogatva.

A Kosztolányi-életmű szegmentálása – csak a törvény a tiszta beszéd?

Szegedy-Maszák Mihály és én 2007-ben külön-külön nyertünk pályázatot azzal a megbízáttal, hogy indítsuk el Kosztolányi Dezső életművének kritikai kiadását. Kézenfekvő volt, hogy összehangoljuk munkánkat, részben a szűkös anyagi források miatt, de még inkább a kritikai kiadás alapvető elveinek és ütemezésének egyesítésére érdekében – és hogy megosszuk egymás között a feladatokat.² Szinte a

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének professor emeritusa.

¹ A Kosztolányi-kritikai kiadás hivatkozott köteteinek és a József Attila értekező prózája (1930–1937) papíralapú kritikai kiadásának részletes könyvészeti adatait lásd tanulmányom végén, a jegyzetekben ezeknek a kiadásoknak csak a címét adom meg.

² Pályázataink történetére csupán röviden utalnék. Előbb 2005 májusában, majd 2006 áprilisában nyújtottam be OTKA-pályázatot, először elutasítottak, másodszorra elnyertem. Szegedy-Maszák Mihály az egyetememen létesített akadémiai kutatócsoportok pályázatán járt sikerrel, csaknem

semmből indultunk el, mivel sem használható életrajz, sem megbízható műjegyzék nem állt rendelkezésünkre. Elsősorban Szegedy-Maszák Mihály és csapata vállalta a hiányok pótlását (ők rendelkeztek nagyobb anyagi kerettel) – így jelent meg 2008 és 2018 között Kosztolányi publikációinak (távolról sem teljes) jegyzéke hat kötetben,³ az új életrajz elkészítését pedig Mihály egyik munkatársa, Arany Zsuzsanna kapta feladatul.⁴ Én azzal próbáltam enyhíteni a bibliográfia hiányán, hogy előre vettem a levelezés elkészítését (mivel fontos adalékokkal szolgálhat az életrajzhoz).⁵ Közös munkánkat kívánta segíteni Szegedy-Maszák Mihály monográfiája,⁶ valamint a Kosztolányi Ady-komplexumáról írt könyvem.⁷

Kezdetben Horváth Iván társaságában (aki az internetes változat szerkesztésére volt kiszemelve) szemináriumot indítottunk, hogy mintát adjunk néhány Kosztolányi-mű értelmezésével és a szövegelemző technika bemutatásával. Súlyt helyeztünk arra is, hogy mélyfúrásokat végezzünk a századelő történelmében. De később, amikor kiderült, hogy nem tudunk megegyezni a kéziratokat leíró közös szimbólumrendszerben, különvált a két csoport, és csak a stratégiai jelentőségű kérdésekben döntöttünk együtt.

Az első évek a tervezés és kísérletezés jegyében teltek. Mindenekelőtt meg kellett állapodnunk a legalapvetőbb kérdésekben. Nyilvánvaló volt, hogy egy olyan sok műfajban kiváló szerző esetében, mint Kosztolányi, célszerű az életművet *műfajok szerint* felbontani.⁸ A teljes sorozatot – messzemenően alábecsülve – mintegy hatvan-hatvannégy kötetre terveztük, de nem kívántuk mindegyiket papíron megjelentetni. Bár fölmerült olyan ütemezési terv is, hogy a művek keletkezési sorrendjét

egy időben velem. Előzetesen beadott terveinkben más-más Kosztolányi-művek feldolgozása szerepelt.

³ Sokan vettek részt a gyűjtésben, az első három kötetet Arany Zsuzsanna szerkesztette, a negyediket Arany Zsuzsanna és Dobás Kata, a két utolsót Dobás Kata. A feladat és a munka nehézségét fokozta, hogy Kosztolányi csaknem minden létező magyar fórumon publikált, olyan határon túli lapokban is, amelyek részben ma is hozzáférhetetlenek.

⁴ Az életrajz végül elkészült, de már nem a Szegedy-Maszák Mihály, illetve a 2012-től Dobos István vezetésével folyó műhelymunka keretében: ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2017).

⁵ Sajnos a levelezés első kötete, amely az 1901 és 1907 közötti időszakot öleli fel (Buda Attila, Józán Ildikó és Sárközi Éva munkája), csak 2013-ban jelent meg. Nem számítottunk rá, hogy a Babits Mihály, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső közti levélváltás feldolgozását – jóllehet nemcsak önálló kötetben publikálták, hanem a Babits Mihály és a Juhász Gyula kritikai kiadások részeként is – szinte előről kellett kezdeni.

⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010).

⁷ VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012).

⁸ A továbbiakban az életmű kritikai kiadásából a versek, elbeszélések és regények megjelent kötetivel foglalkozom, nem szólok a műfordításkötetéről és a Kosztolányi betegségét dokumentáló, Arany Zsuzsanna által gondozott gyűjteményről.

kövessük,⁹ hamar elvetettük, főként gyakorlati megfontolások miatt. A kritikai kiadás igen költséges műfaj, az évtized(ek)et igénylő kutatómunkát látványos eredmények nélkül senki sem hajlandó finanszírozni. Így hát „in medias res” vágunk bele az életmű kiadásába: Kosztolányi népszerű regényével, az *Édes Annával* indítottuk a sorozatot.¹⁰ A Kalligram Kiadó (amely nem akart túlságosan ráfizetni) kötötte, hogy lehetőleg felváltva jelenjenek meg a kisebb és a nagyobb érdeklődésre számot tartó kötetek.

Viszonylag korán felismertük, hogy az MTA Textológiai Bizottsága által elfogadott, az irodalmi szövegek kritikai kiadása számára készült 1988-as szabályzat, melyet Péter László jegyzett, *elfogadhatatlan* előírásokat (is) tartalmaz.¹¹ A költők gyakran rendezik ciklusokba (vagy akár kötetekbe) a verseiket, méghozzá úgy, hogy nemigen vannak tekintettel keletkezésük idejére. Mihály is, én is elrettentő példának tartottuk Ady Endre új kritikai kiadását, minthogy, betartva a merev kronologikus rendet, eltüntette a költő által összeállított kötetek és ciklusok beosztását. Úgy véltük, hogy elsikkadt a verseknek az a *többségteljesítés*, amelyre a kötetben, illetve a ciklusban elfoglalt helyük alapján tesznek szert. Más szóval, az effajta kiadás gyakorlatilag semmibe veszi a szerzői akaratot. Nem fogadtuk el megoldásnak, hogy csak a jegyzetek között szerepeljen a kötetek és ciklusok címének, valamint a versek eredeti sorrendjének jegyzéke, mert ez nem pótolja azt az olvasói élményt, melyet az eredeti szövegkörnyezet kínál.¹²

Tehát úgy döntöttünk – Mihállal teljes egyetértésben –, hogy az eredeti kötetekből indulunk ki, és megtartjuk beosztásukat. Következésképp az *Esti Kornél* című kötet (1933) elbeszéléseit nem próbáltuk kiszakítani a könyvben található sorrendjükből, és az első megjelenésük szerint időrendbe állítani. Magát a kötetet – a korábbi évtizedek kiadási gyakorlatával ellentétben – eredeti alakjában jelentettük meg.¹³ Nem csaptuk hozzá az *Esti Kornél kalandjai* című ciklust, mert úgy gondoltuk, hogy a *Tengerszem* című kötetben (1936) van a helye, ahol először szerepelt.

Jóval bonyolultabb a helyzet *A szegény kisgyermek panaszaival* című verseskötet (1910) esetében. Kosztolányi ezzel aratta első átütő sikerét, és a közvélemény

⁹ Ilyen ütemezést javasolt Lengyel András, egyáltalán nem számolva a pályázati rendszerből adódó kényszerekkel. – Vö. LENGYEL András, „A Kosztolányi-életmű kritikai kiadásának néhány előzetes kérdése”, *Híd* 71, 10. sz. (2007): 76–85.

¹⁰ Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*.

¹¹ „Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata, összeállította PÉTER László [1988]”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 114–131 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003).

¹² Mindez felhozható József Attila verseinek kritikai kiadása esetében is, de József Attila – a *Medvetánc* és a *Nagyon fáj* című köteteit nem számítva – kevésbé szigorú kötetkompozíciókra törekedett.

¹³ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*. A Réz Pál által sajtó alá rendezett kiadások együtt tartalmazták az 1933-as kötetet és az 1935-ben megjelent ciklust (az utóbbit kiszakítva a *Tengerszem*-kötetből).

A *szegény kisgyermek* költőjeként tartotta őt számon. Ő maga is elfogadta ezt egy ideig, és megtett mindent a siker tartósítása érdekében. Úgy próbálta megvédeni könyvét a megszokással és felejtéssel szemben, hogy az egymást gyorsan követő újabb kiadásokat folyamatosan bővítette (nemcsak új versekkel, hanem régebbiekekkel is), több ízben még a kötet kompozícióját is módosította. A *szegény kisgyermek* tekintette az „igazi” verseskötetének, a tízes években írt csaknem valamennyi jelentős versét utóbb beemelte a ciklusba. Ha összehasonlítjuk A *szegény kisgyermek* kiadásait és az 1911–1920 között megjelent többi verseskötetét, szembetűnő az utóbbiak esetleges, hányaveti kompozíciója, kevésbé szigorú válogatása. Mintha valamennyi előkészítő-kísérleti terepül szolgált volna a megmérettetésnek, hogy eldönthető legyen, melyik vers léphet „magasabb osztályba”, vagyis A *szegény kisgyermek* többi darabja közé. Csak a hatodik kiadás után zárult le a kötet metamorfózisa – a folytatásnak szánt új ciklus, A *bús férfi panasza* (1924) váltotta le.

Kritikai kiadásunk természetesen részletesen bemutatja valamennyi változatot. Alapszövegnek a költői életmű 1935-ös gyűjteményében található szövegváltozatot¹⁴ választotta, tiszteletben tartva a végső szerzői szándékot, az *ultima editio* elvét. Ugyanakkor figyelembe vette azt is, hogy a közönségsikert az első kiadás¹⁵ aratta, ezért közreadja az első kiadás faksimiléjét.¹⁶ El tudnék képzelni olyan internetes kritikai kiadást is, amely mind a hat (illetve hét) kötetváltozat teljes szövegét közli.

Az „utolsó kéz” (*ultima manus*) elve nemcsak annak elismerésén alapul, hogy a szerzőnek haláláig jogában áll megváltoztatni (javítani) művét, hanem azon az *ideális olvasatról* alkotott (régimódi) meggyőződésen is, miszerint több szövegváltozat esetén kizárólag *egyetlen* lehet közülük autentikus.¹⁷ Tulajdonképpen ez jellemzi a műfaj eredeti beállítottságát, minthogy a szövegromlás ellenében jött létre, és a változatok kritikai felülvizsgálatával a megbízható, hiteles változat előállítását („rekonstrukcióját”) tekintette feladatának. Erre szorította a papírközlés terjedelmi korlátaiból adódó kényszerűség is. Csakhogy nagyot fordult azóta a világ: a számítógép és internet eltörölte a terjedelmi akadályokat, az értelmezés (befogadás) előtérbe

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Összegyűjtött költeményei: 1907–1935* (Budapest: Révai Kiadó, 1935).

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A szegény kisgyermek panasza*, Magyar költők 1, Modern könyvtár 3 (Budapest: Sziklai Jenő kiadása, 1910). (Minden további hivatkozás a kritikai kiadásra vonatkozik.)

¹⁶ A kritikai kiadás szerkesztője, Győrei Zsolt így indokolja eljárását: „A témérdek változat közül a legérvényesebbet szerencsénkre a költő választotta ki, amikor 1935-ös kötetében – több korrektúraforduló tanúsága szerint – alaposan végiggondolta kedves ciklusának végleges szövegét. A szerzői szándékot és az *ultima manus* elvét tiszteletben tartva döntöttünk úgy, hogy e szövegközlést tekintjük alapszövegnek. [...] A ciklus következetes bővítése nem fedheti el azt a tény, hogy A *szegény kisgyermek panasza* szenciájának, minden későbbi sikerének kiindulópontja az 1910-es első kiadás volt. Ezért döntöttünk úgy, hogy a korabeli kötet faksimiléjét is közreadjuk.” – KOSZTOLÁNYI Dezső, *A szegény kisgyermek panasza*, 7–8.

¹⁷ Lásd PÉTER, „Irodalmi szövegek...”, 118.

kerülése pedig kikezdte a hitelesítés ideális szövegállapotot tételező felfogását.¹⁸ Miért ne lehetne szempontunk például az alkotóműhely folyamatának vizsgálata, arra figyelve, hogy miképp alakul át a mű a szövegváltozatok egymásutánjában? Vagy annak esztétikai mérlegelése, hogy melyik változat sikerültebb: a korábbi vagy a későbbi? Amikor a szerzők átdolgozzák műveiket, arra is van esély, hogy nem javítják, hanem lerontják azok esztétikai színvonalát.

Az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* voltaképpen *hadilábon áll az időrenddel*. Úgy írja elő a művek közlését, hogy a keletkezésük vagy (ahol a kézíraton nincs keltezés, csak a publikálás időpontja ismeretes) első megjelenésük dátuma szerint kövessék egymást, de az utolsó megjelenés (a „végleges” változat) szövegével.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy az eredmény két *különböző* keletkezési idő és szövegállapot mesterséges *összevonása* lesz.²⁰ Minthogy a kötetkiadásokban szereplő változatot tekintettük alapszövegnek, szinkronba került a megjelenés dátuma és a hozzá tartozó szöveg.²¹ Kosztolányi persze sokszor újra publikálta elbeszéléseit, méghozzá úgy, hogy szövegükön igyekezett kisebb módosításokat eszközölni. Kritikai kiadásunk természetesen valamennyi változatot számba veszi, a jegyzetekben nemcsak megjelenésük időpontját adja meg, hanem keletkezésük időbeli sorrendjét is (a kettő nem feltétlenül esik egybe), azaz részletesen bemutatja az úgynevezett „szövegleszármazásukat”.

Például az *Esti Kornél* (1933) második fejezete, kötetbeli címe szerint „melyben 1891. szeptember 1-én a Vörös Ökör-be megy és ott megismerkedik az emberi társadalommal”, először a *Színházi Élet* 1929. december 22-i számában jelent meg,

¹⁸ A számítógép kínálta nagyobb lehetőségek szükségszerűen vezettek a szabályzat rendelkezéseinek fellazítására. – Vö. HORVÁTH Iván, „Szöveg”, illetve KECSKEMÉTI GÁBOR, „Filológiai problémák a magyarországi irodalomtudományi kutatásban és a számítógépes kézirat-előkészítésben”, in HARGITTAY, *Bevezetés a régi...*, 93–113, illetve 132–146.

¹⁹ Lásd PÉTER, „Irodalmi szövegek...”, 118.

²⁰ Talán apróság, de jellemző következménye az itt tárgyalt előírásnak a már említett Ady-kritikai kiadásban, hogy az 1900-ban keletkezett (és időrendben ennek megfelelő helyet kapó) *Fantom* című vers *Az én menyasszonyom* címmel szerepel, holott e címét csak az 1906-os *Új versekben* újraközölve nyerte el: ADY Endre, *Összes versei II.: (1900–1906. január 7.)*, kiad. Koczkás Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 24, illetve 322.

²¹ „A főszöveg alapja – indokolja döntését Sárközi Éva, a *Béla, a buta* (1920) és *A rossz orvos* (1921) sajtó alá rendezője – [...] a két kötet. A kötetek minden egyes írása számos alkalommal megjelent Kosztolányi életében – a kötetté formálódás előtt és után is – folyóiratban, antológiában, illetve kötetben. Alapszövegül mégsem az írások első vagy utolsó közlését választottuk, mert több érv szól mind az első kiadás (editio princeps), mind az utolsó kiadás (editio ultima) kitüntetett figyelembevételé ellen, mint mellette. Kosztolányi rendszeresen átdolgozta műveit, az írások szövege minden megjelenéssel változott, alakult. A kötetbe válogatás azonban egy szépirodalmi mű szövegformálódásának kitüntetett pillanata, és ezeknek az írásoknak ez az első kötetbeli megjelenése.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Béla, a buta. A rossz orvos: Kisregények és elbeszélések*, 430.

Vörös ökör címmel, és a főszereplője Kosztolányi Dezsőként mutatkozik be. Ezzel párhuzamosan jelent meg a *Bácsmezei Napló* 1929. december 25-i számában, itt *Költő az elemiben* lett a címe. A kiadásban megváltozott a cím is, a szereplő neve is (az utóbbi Esti Kornélra). De Kosztolányi még ezt követően is publikálta önálló elbeszélésként, ismét *Vörös ökör* címmel, a *Délmagyarország* 1934. május 6-i számában.²²

Bonyolultabb a helyzet *A rossz orvos* című kisregény esetében.²³ Először a Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság adta ki, 1921-es évszámmal, de már az 1920-as karácsonyi könyvvásáron árulták. Évekkel később Kosztolányi alaposan átdolgozta kisregényét, az új változat a *Tolnai regénytára* kiadványsorozat részeként jelent meg (a *Tolnai Világlapja* mellékleteként), 1927 márciusában. Nyilvánvaló volt, hogy mindkét szövegváltozatot közreadjuk, de döntenünk kellett, hogy melyiket tekintjük alapszövegnek. Más szóval, hogyan helyezzük el az életműben: Kosztolányi első vagy „utolsó” regényeként? Ugyanis a két dátum, 1920 és 1927 közé esik Kosztolányi teljes regényíró termése. *A rossz orvos* volt a nyitány, utána következett a *Nero, a véres költő* (1922),²⁴ majd a *Pacsirta* (1924), az *Aranysárkány* (1925) és végül az *Édes Anna* (1926). Nem kétséges, hogy *A rossz orvos* 1927-es változatának nyelve, stílusa letisztultabb, érettebb – végül is Kosztolányi időközben jelentős szépírói tapasztalatokkal gazdagodott. De ha a későbbi változatot tekintjük alapszövegnek, meghamisítjuk a kisregény *fejlődéstörténeti* helyét. Végül úgy határoztunk, hogy az 1920-as kiadás legyen az alapszöveg (amelyhez képest jelöljük az 1927-es változat eltéréseit), az utóbbit pedig egészében közreadjuk mellékletként, kommentár nélkül.

Kisebb gondot jelentett, de nem nélkülözi az érdekességet, hogy az *Aranysárkány*-nak van egy ifjúsági változata is, Kosztolányi 1932-ben írta és publikálta.²⁵ Kritikai kiadásunk természetesen ezt is tartalmazza, bár kezdetben a közlését nem tartottuk magától értetődőnek. Az átdolgozás ugyanis radikálisnak mondható: az ifjú olvasók

²² Lásd KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 470. A szövegleszarmazásokat Tóth-Czifra Júlia derítette fel és Horváth Iván lektorálta. – A vizsgálat nemcsak az egyes fejezetek szövegváltozatainak összehasonlítására irányult, hanem a különböző fejezetek közötti összefüggésekre is. Sikertelen kimutatni, hogy amikor Kosztolányi a kötet számára összerendezte a fejezeteket, a motívumok egy részét máshová helyezte. Például az *Esti és Ellinger* című novellában még a címszereplő Ellingert jellemzi az indokolatlan, idétlen nevetgélés, de a kötetben ezt elhagyta Kosztolányi, és átruházta az ideg orvos Zwetschkére (a név szó szerinti jelentése: szilva), a mindent átalvó német elnökről szóló történetnek (a 12. fejezetnek) egyik fontos mellékalakjára.

²³ Első megjelenése alkalmával hol elbeszélésként, hol pedig kisregényként tüntették fel. Kosztolányi utóbbi regényei között tartotta számon, lásd Veljko Petrovićnak küldött 1927. március 22-i levelét. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 557.

²⁴ Eredeti címe: *A véres költő*.

²⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány: Átdolgozott, ifjúsági kiadás* (Budapest: Genius Kiadó, [1932]). Új kiadása: kiad., utószó BÍRÓ-BALOGH Tamás, Tiszatáj Könyvek (Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2004).

kímélése érdekében nem esik szó Novák tanár úr tönkrement házasságáról, sőt a lánya sem szerepel benne, így elmarad a szerelmi szál, Hilda elszöktetése és az általa okozott bonyodalom. Mindez súlyos dramaturgiai következménnyel jár, hiszen Novák öngyilkosságának éppen a lánya nevelésében mutatott csődje az egyik fő motívuma. Szegedy-Maszák Mihály először nem akarta elhinni, hogy az ifjúsági változatot maga Kosztolányi írta, úgy képzelte, hogy a felesége végezte el az átdolgozást. Végül az győzte meg az író szerzőségéről, hogy az ifjúsági változat nyelve sok helyen szembetűnően jobb, mint az eredeti szövegé.

Természetesen úgy jártunk el, hogy stratégiai döntéseink következményeit egyeztetjük a kötetek szerkesztőivel és sajtó alá rendezőivel, nem kívántuk sorozatszerkesztőként rájuk erőltetni akaratumkat.²⁶

Összefoglalva az elmondottakat, a tervezés folyamán olyan dilemmákkal szembesültünk, amelyek arra készítették minket, hogy a hivatalos szabályzat ellenében foglaljunk állást. Tulajdonképpen nem is történhetett másképp, mert a kritikai kiadás megvalósítása elsősorban *gyakorlati* feladat, a szépirodalom rendkívüli változottsága és a fölmerülő esetlegességek kalkulálhatatlansága határt szab az általánosító igyekezetnek. (Az irodalomtörténet-írás egészéről is elmondható, hogy *a posteriori*, azaz tapasztalatfüggő tudomány.)²⁷ De ez nem azt jelenti, hogy haszontalan dolog szabályokat felállítani. Az egységesítés nemcsak a közös normatudatot és az összemérhetőséget segíti, hanem az áttekinthetőséget is. A hitelesítés értelme és eredménye végső soron azonos. S arról se feledkezzünk meg, hogy a kritikai kiadás műfaja magas fokú *formalizálást* tesz lehetővé a szövegek leírásában és az adatok csoportosításában. Az *ultima manus* elvét sem kell elvetni, sőt ha mód van rá, érdemes betartani. De nem mindenáron.

A szövegkritika útvesztőiben

Kosztolányi kézzel, ritkábban géppel írta műveit, és a nyomdába adással még távolról sem zárult le az alkotásfolyamat, mivel a nyomdai levonatot is javította, sőt az is előfordult, hogy újraírta a megjelent szöveget. Az *Édes Anna* kéziratának fennmaradt részéhez képest jelentős változtatások találhatók a folyóiratbeli közlésében és

²⁶ Például a *Nero, a véres költő* sajtó alá rendező klasszika-filológus, Takács László elsősorban Kosztolányinak az ókori történelmet és kultúrát tárgyaló forrásaira helyezte a hangsúlyt (ezeket minuciózus alapossággal derítette fel), ugyanakkor kevésbé foglalkozott a mű kulcsregényvonatkozásaiival. Az író ismert nyilatkozatát regényéről („Semmi köze ennek a latin történelemhez. Ezt csak később kezdtem tanulmányozni, miután befejeztem.”) egyenesen *felvezetésnek* nevezi. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, 893. Nem egészen értettem egyet ezzel a beállítással.

²⁷ Meggyőző példa lehet erre Stoll Béla értekezése, amely eredetileg egy irodalomelméleti tanulmánykötet számára készült 1975-ben, de végül kimaradt belőle, mert – bár elvi tanulságokra is kitér – valójában a gyakorlati munkát orientálni szándékozó *példatár* a szövegkritika különféle típusaira. – Vö. STOLL Béla, „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban”, in HARGITAY, *Bevezetés a régi...*, 154–210.

újabb változtatások a kötetkiadásban. Minthogy az író életében megjelent újabb kiadások változatlan utánnomások, az első kötetmegjelenést tekintettük alapszövegnek. A levelezését Kosztolányi különösen nagy becsben és rendben tartotta, de ez nem mondható el a többi kézírata esetében. Halála után özvegye viselte gondját a hagyatéknak, ám a nyilas uralom alatt – a család távollétében – feldúlták házukat. Nagy szerencse, hogy a kéziratok egy részét Devecseri Gábornak sikerült elmenekítenie.²⁸

Kritikai kiadásaink készítése során vált világossá, hogy Kosztolányi regényeinek kézírata részben vagy egészben megmaradt: a *Nero, a véres költőnek* csaknem a teljes szövege, az *Aranyáskánynak* túlnyomó része, a *Pacsirta* és az *Édes Anna* esetében is jelentős hányada.²⁹ Következésképp lehetőség nyílt arra, hogy a regényeket (elsőként az *Édes Annát*) *genetikus* és (vagy) *szinoptikus* formában adjuk közre. Kiadásainkban párhuzamosan, egymás mellett olvasható a főszöveg és a kézirat betűhű átírata. Úgy gondoltuk, így lehetőséget kap az olvasó, hogy betekintést nyerjen Kosztolányi alkotói műhelyébe.

Merőben más a helyzet a rövidebb írásokkal, ezek kéziratát Kosztolányi nem őrizte meg. Első publikálásuk alapja a tisztázott kézirat (vagy gépirat) volt, a későbbi változatoknak viszont már az időközben megjelent, Kosztolányi által javított-átírt újságkivágatok.³⁰

A kéziratok elolvasása emberpróbáló feladat volt, szerzőjük egyáltalán nem látszik törődni szövegeinek gondozóival. Helyenként gyorsírásra vált át – e szöveghelyeket én először irkafirkának néztem.³¹ A kézírásáról is lehetne egy-két rossz szavam. A szöveg azonosításában gondot okoztak az ismeretlen, ritka szavak is, amelyeket Kosztolányi váratlanul előhúzott cilinderéből.³²

A gyakori javítások, betoldások, kihúzások és áthelyezések azt mutatják, hogy nem írt könnyen, többször is nekifutott a szövegnek, néha fejezeteket írt vagy szerkesztett át. Gyakori, hogy a kéziratlapot elvágta két bekezdés között vagy akár egy

²⁸ Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelezése: I. (1902–1907)*, 707–714.

²⁹ Az *Esti Kornél*-fejezetek közül is csak a leghosszabb, a *Csók* című elbeszélés (kisregény?) kézírata maradt fenn.

³⁰ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 406. Nem csak a novellák esetében van így. Megmaradt *A szegény kisgyermek panaszai* hatodik kiadásának három korrektúracsomagja a szerző javításaival, vö. KOSZTOLÁNYI, *A szegény kisgyermek...*, 236–239.

³¹ Kosztolányinak speciális, részben maga által kialakított gyorsírása volt. A gyorsírást szövegeket kritikai kiadásunk számára Lipa Tímea fejtette meg.

³² Jó példa lehet a kézirat nyolcadik fejezetében olvasható „habmerőkanál” (KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 210), melyet nemcsak én tekintettem elírásnak, hanem a *Nyugat* szedője is, aki „habverőkanál”-nak olvasta, amiből a kötetkiadásban „habverő” lett. A kéziratot sajtó alá rendező Parádi Andrea utóbb igazoltnak látta (és orrom alá dörgölte), hogy a „habmerőkanál” valóban létező konyhai eszköz, a húsleves tetején úszó szürke tajték leszedésére szolgál. – Vö. PARÁDI Andrea, „Viznyé habmerő kanala”, in *„Inkább figyelj talán az irodalmat”: Írások Veres András 70. születésnapjára*, szerk. JENEY Éva és KÁLMÁN C. György, 121–125 (Budapest: reciti, 2015).

mondat közepén, és közé ragasztotta az utólag írt szöveget. Így némelyik kéziratlap dupla hosszúságúra nőtt. (Az is előfordul, hogy egy-egy részlet rossz helyre lett be-
ragasztva.)³³

Egyik újságíró-kollégája tréfásan így jellemezte Kosztolányi írásképét: „Mindig zöld tintával ír, apró, egészen apró betűkkel. Néha egy szót tízszer is kihúz, mindig új kifejezést keres, és amikor megtalálja, más színű – piros – tintával írja be.”³⁴ Én is tanúsíthatom, hogy a zöld színű tinta fordul elő leginkább (szinte márkajegye Kosztolányi kézíratainak). Piros tintával nem találkoztam, de kék és fekete tintával, illetve grafitceruzával írt részekkel igen.

A kéziratokban fellelhető változtatások jelölésére igyekeztünk jól átlátható, egységes szimbólumrendszert kidolgozni. Nem ment könnyen, előfordult, hogy késhegyig menő vitákat folytattunk.³⁵

A kritikai kiadás kiváló alkalom arra, hogy tüzetesen átvilágítsuk a szöveget, és leszámoljunk a félreolvasásából származó, olykor szívósan továbbélő hiedelmekkel. Egyik kedvenc példám³⁶ az *Édes Anna* harmadik fejezetében található lapszus, az a szöveghely, ahol Vízny Kornél tanácsos úr örömmel idézi fel az 1919. június 23-i Krisztina téri incidenst (amely egy nappal előzte meg a monitoros puccskísérletet). Egy vöröskatoná nekijáratott kerékpárral az úrnapi körmenetben körül hordott oltári-szentségnek, ezt követően a feldühödött tömeg letéperte a szentséggyalázót, szétrombolta az átellenben levő pártházat, és elégette az oda kitett vörös zászlót. A regény elbeszélője „krisztinai forradalom”-nak nevezi e jeles eseménysort, amit sehogyan sem értettem, mivel *ellenforradalmi* akcióról van szó. (Akkoriban még *megkülönböztették* a kettőt; például Horthy Miklós ellenforradalomként hirdette meg a maga politikai orientációját.) A kézirat igazolta feltételezésemet: utólag be lett szűrve kézírással az „ellen” előtag a „forradalom” szó elé. A *Nyugatban* és az első könyvkiadásban nincs nyoma e javításnak, s a hiba szemléltomást nem tűnt fel senkinek.³⁷

³³ Itt kell megemlítenem Józán Ildikó nevét, aki a kéziratok tévedhetetlen, „röntgenszemű” olvasójának bizonyult.

³⁴ KÁLMÁN Jenő, „Helyszíni közvetítés a Színházi Élet szerkesztőségéből”, *Színházi Élet*, 43. sz. (1935): 74. Parádi Andrea idézi az *Édes Anna* kéziratáról szóló fejezetben, – vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 550.

³⁵ Elsősorban Parádi Andrea érdeme a szimbólumok (rövidítések) kidolgozása, amit először az általam szerkesztett *Édes Anna* kritikai kiadásában vezettünk be. Csupán érdekességként említtem meg, hogy az *Aranyársarkányt* sajtó alá rendező Bengi László először ellene volt az általunk javasolt jelölések átvételének, később azonban – amikor Parádi Andreával társult az *Aranyársarkány* kritikai kiadásának elkészítésében – megbékélt velük.

³⁶ E példám még nem a kritikai kiadáshoz, hanem azt megelőzően, a regény *Matúra*-kiadásához fűződik, amikor először találkoztam a kézirattal. – Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna: Teljes, gondozott szöveg*, szerk., kiad. VERES András, *Matúra klasszikusok 2* (Budapest: Ikon Kiadó, 1992), 25. (Minden további hivatkozás a kritikai kiadásra vonatkozik.)

³⁷ Lásd VERES András, „Kosztolányi *Édes Annája*: Egy sajtó alá rendezés tapasztalataiból”, in *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Újraolvasó, 133–142 (Budapest: Anonymus Kiadó, 1998), 134; továbbá lásd a regény vonatkozó helyén:

Másik kedvenc példám az 1907. május 31-i keltezésű, Adynak írt levél téves olvasata.³⁸ Kosztolányinak az a szerencsétlen ötlete támadt első verseskötete, a *Négy fal között* megjelenése után, hogy a Párizsban élő Adyt kérje fel: írjon recenziót közös lapjukba. A költőtársára féltékeny Ady azonban a remélt kollegiális ajánlás helyett megsemmisítő iróniával támadt Kosztolányi személye és művészi attitűdje ellen. „Irodalmi író”-nak nevezte, kétségbe vonva költészetének személyes alapját, emberi hitelét.³⁹ Kosztolányi, kézhez kapva a cikket, azonnal válaszolt rá levélben, hasonlóképp ironikus hangnemben. Ady Lajosné könyve (1942) tette közzé Kosztolányi levelét, rövid kommentár és a levél faksimiléje kíséretében.⁴⁰ Bár nem szerepel a kötetben Dénes Zsófia neve, valójában ő jegyezte le Ady Lajosné visszaemlékezéseit, és ő szerkesztette meg a könyvet. Tőle származik a Kosztolányi-levél olvasata és kommentárja is. Nem meglepő, hogy Dénes Zsófia (Ady hajdani jegyese) elfogultan közelített a levél szövegéhez, *megalázkodónak* hitte, ezért félreértette és félreolvasa.

A levélben ugyanis eredetileg ez áll: „Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakitottságomat, az útszélien vergődőnek folytonos ambíció-rohamát, a *perzsának* beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben.” A „perzsának” szót, amely Ady bírálatának egyik megbélyegző kulcsszava, Dénes Zsófia „páriának” olvasta, ekképpen: „Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakitottságomat, az útszélien vergődőnek folytonos ambíció-rohamát, a *páriának* beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben.” Csúppán egyetlen szó különbözik, de nagyon nem mindegy, hogy melyikkel olvassuk a levelet. Dénes Zsófiának alaposan sikerült megtévesztenie az utókor, mert a 2013-as kritikai kiadásig a szöveg valamennyi publikációja az ő téves olvasatát ismételte, az értelmezések pedig mentegetőzésnek vélték Kosztolányi levelét.⁴¹

KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 48–49. – Sajnos nem volt ilyen szerencsénk a 19. fejezetben található, hibásan szedett mondat esetében („Pörgött a nyelve, beszélt-beszélt fáradhatatlanul, a töretlen erejében.” – Uo., 519), mivel elveszett a kéziratnak ez a része. De segítségünkre lehet a regény egykorú német fordítása, ahol (magyarra visszafordítva) így szerepel a mondat: „Ömlött belőle a szó, mint a vízésés, beszélt és beszélt fáradhatatlanul, töretlen erővel.”

³⁸ Lásd KOSZTOLÁNYI, *Levelezése I...*, 638. Sárközi Éva kommentárja a 639–640. lapon. Az alább idézett mondatban található kiemelés tőlem – V. A.

³⁹ „Kosztolányi Dezső egy Nyugatra vetett perzsa költő – írta Ady. – Csúnya, tudományos szóval [...] *abszolút* költő. Ha *föladnám* neki Arábia történetét, a reneszánszot, Häckelt, az egyszerűet vagy a magyar agrárkérdést: ő mindegyikben ezer költői témát találna. [...] A Kosztolányi Dezső poézisa még annyiban is keleti s emberi a legszebb határokig, mert: zarándoklás a sírok körül.” ADY Endre, „*Négy fal között* (Kosztolányi Dezső verses könyve)”, in ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok, VIII, kiad.* VEZÉR Erzsébet, Ady Endre összes művei, 225–228 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 226, kiemelések a szerzőtől.

⁴⁰ ADY Lajosné, *Az ismeretlen Ady: Akiről az érmindszenti levelesláda beszél* ([Budapest]: Béta, [1942]), 90–91, illetve 400–401.

⁴¹ Mindez annál inkább megdöbbentő, mert Ady Lajosné könyvében a levél faksimiléje könnyen olvasható, mint azt megállapította a Dénes Zsófia-féle olvasat tévedését felismerő és a korrekciót a kritikai kiadásban elvégző Sárközi Éva. – Lásd még: VERES András, „Ady és Kosztolányi –

Röviden utalnék arra, hogy a tárgyi jegyzetek megírása is sok esetben körültekintő nyomozást igényelt. Mivel Kosztolányi az *Édes Annában* a lehető legnagyobb tárgyi hűségre és politikai elfogulatlanságra törekedett, ritkán tapasztalható precizitással idézte föl a történelmi eseményeket és színhelyeket. Még arra is súlyt helyezett, hogy az utcák a *korabeli* nevükkel szerepeljenek, és természetesen mindegyiknek utána kellett járni.⁴² Kiderült az is, hogy a Jancsi által dúdolt amerikai sláger valódi, a *The Honeymoon Express* című Broadway-revü betétdala volt 1913 elején.⁴³ Hasonlóképp kihívás volt számunkra az *Esti Kornél* ötödik fejezete, amely a századelő íróinak, művészeinek kávéházi világát idézi fel. Már korábban ismeretes volt, hogy a szereplői közül Sárkánynak Somlyó Zoltán az eredetije, Kaniczkynek pedig Karinthy Frigyes, az viszont megfejtésre várt, hogy Arácsy, a festő, Beleznay, a híres műgyűjtő, Szilvás, a „márki” és a többi jellegzetes figura álneve valójában kit takar az eleve kulcstörténetnek megírt elbeszélésben.⁴⁴

Mire jó az editio maior?

Kritikai kiadásunk stratégiai döntései közé tartozott, hogy nem a szövegkritikára és a keletkezési adatokra szorítókozó *editio minor* elkészítésére vállalkoztunk, hanem a keletkezés-, kiadás- és recepciótörténetet is tartalmazó *editio maior* létrehozására.⁴⁵ Mindenekelőtt én szorgalmaztam ezt. Arra hivatkoztam, hogy a szövegkritika hagyományos felfogása elavult, mivel a hiteles szöveg meghatározása óhatatlanul értelmezésre kényszerít, márpedig ha értelmezésbeli gondunk támad, kénytelen-

szempontok kettejük történetéhez. (Javított kiadás 2019-ből)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, (2019): 652–655.

⁴² Más kérdés, hogy Kosztolányi néha szabadjára engedte játékos-csúfondáros kedvét, mint amikor Patikárius János kétes hírű bécsi lakhelyének címeként a valóságos bécsi hercegei palotát adta meg. (Erre Szörényi László hívta fel a figyelmemet.) – Lásd *Édes Anna*, 482.

⁴³ Csupán apró szeplője Kosztolányi átvételének, hogy két helyen hibásan adja meg a sláger szövegét. – Vö. uo., 701. Az amerikai sláger eredetijének megtalálását az akkor még egyetemi hallgató Pék Zoltánnak köszönhettem.

⁴⁴ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 558–566. Az ötödik fejezet író-alakításait Bíró-Balogh Tamás fejtette meg.

⁴⁵ Ez nem jelenti azt, hogy az *editio minor* jelentőségét lebecsültem volna. Például a 2012-es Debreceni Irodalmi Napok alkalmával tartott előadásomban külön kiemeltem fontosságát: „[...] a lehetséges szövegváltozatok alapos ismerete nélkül az interpretáció tárgya szükségképpen korlátozást szenved. Az olyan értelmezés, amely lemond a szöveg identitását, illetve hitelességét tisztázó tudásról, óvatlanul leszűkíti saját érvényességének határait, és védtelenné válik bármilyen, a figyelmen kívül hagyott szöveghelyekre való hivatkozással szemben. Kivált ma, a számítógép nyújtotta lehetőségek között látszik elfogadhatatlannak az effajta, önként vállalt vakság. Távolról sem látszik futurista elképzelésnek Horváth Iván barátomnak véleménye, miszerint minden interpretációhoz csatolni kellene annak a műnek pontos szövegét, amelynek értelmezésére vállalkozik” VERES András, „A kritikai kiadás és az irodalomtörténet-írás”, *Alföld* 63, 3. sz. (2012): 54–60, 54. Természetesen rámutattam az *editio maior* fontosságára is. Uo., 55.

kelletlen ráfanyalodunk, hogy ne csak a keletkezés körülményeit vegyük figyelembe, hanem a mű utóéletét is. Az *editio minor* magán viseli a 19. századi pozitivistá irodalomszemlélet *szerezőközpontúságát*, ezért tekinti illetékessége határának a recepció követésében a szerző halálának időpontját – abból a megfontolásból, hogy a mű fogadtatása meddig képes befolyásolni alkotóját a szöveg módosítására. Csak-hogy ilyen átalakítás bármifajta visszhang nélkül is megtörténhet. A kritikusok véleménye pedig nemcsak a szerzőnek vagy a szerzőről szóló üzenet, hanem *része a mű kollektíven érvényes jelentésének*. Ráadásul a kritikusok nem egymagukban képviselik az irodalmi életet (beleértve a marketinget is). Intézmények egész sorát kell figyelembe venni – az egyháztól és az államhatalomtól a sajtóig és az iskoláig –, minthogy mindegyik beleszólhat a művek sorsának alakulásába.

Művészetszociológiai érveim megértésre találtak Szegedy-Maszák Mihálynál, aki megtoldotta őket a modern poétikai iskolák *befogadásközpontú* megfontolásai-val. A 20. századi irodalomértelmező irányzatok egyik fontos felismerése, hogy a művek jelentése nem rögzíthető egyszer s mindenkorra, hanem dinamikus alakzat, már csak azért is, mert kizárólag az olvasatai által létezik, azaz ismételten változik, az olvasatok egymásutánja pedig (elvileg) lezárhatatlan folyamat. A kritikai kiadás műfaját megteremtő, később sokat bírált pozitivistá felfogás is tisztában volt azzal, hogy a *textus* nem értelmezhető *kontextus* nélkül. Azóta világossá vált, hogy a hiteles szöveg rekonstrukciója valójában *konstrukció is*; a múltba tekintés mindig *jelenbeli horizontból* történik, és determinálva van annak sajátos érdeklődése és technikai lehetőségei által. A kritikai kiadás készítője is szükségképpen *pozicionálja* magát – akár tudatában van ennek, akár nem. A recepciótörténet feldolgozásával nem köti meg, hanem éppen ellenkezőleg, megkönnyíti az újabb értelmezések dolgát, hiszen a már elért eredményeket nem kell újra fölfedezni.⁴⁶

Csak amikor első köteteink megjelentek, akkor derült ki, hogy a recepciótörténetnek megvan az a haszna is, hogy segít *hidat emelni a jelenbeli és múltbeli olvasó közé*. Föltehetően ezért részesültek szokatlanul kedvező fogadtatásban.⁴⁷

Azzal viszont számoltam, hogy néha még a *kiadástörténet* is érdekes és tanulságos lehet, mint az *Édes Anna* esetében, amely 1943 és 1963 között nem jelenhetett meg, mert tilalomlistára került.⁴⁸ A hosszú szüneteltetés oka a regény nyitánya volt, Kun Béla szerepeltetése. A Sztálin önkényuralmának áldozatul esett, hamis vádak

⁴⁶ Az *editio maior* választása mellett szó szerint ezeket az érveket hoztam fel a József Attila kritikai kiadásunkhoz írt bevezető tanulmányomban is: VERES András, „József Attila értekezé életműve – recepciója tükrében”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937. I. kötet: Kritikai kiadás*, 46–95, 46.

⁴⁷ Vö. KELEVÉZ Ágnes, „»Mily nehéz a könnyű!«: Kosztolányi *Édes Annájának* kritikai kiadásáról”, *Jelenkor* 55, 7–8. sz. (2012): 814–815.

⁴⁸ 1947-ben Szabó Árpád (feltehetően felsőbb utasításra) politikai támadássorozatot intézett Kosztolányi és életműve ellen, beleértve a Kosztolányit védők utolsó adujának számító *Édes Annát* is. „Ez a regény is, bár részleteiben vérlázítóan forradalminak mutatkozik, nagy egészében mégis sokkal inkább *ellenforradalmi*, reakciós” – olvasható Szabó Árpád vitacikkében. SZABÓ Árpád,

alapján kivégzett népbiztos nevét tabu volt kiejteni az 1940–1950-es évek fordulóján. Bár 1956-ban, csaknem egy időben a Szovjet Kommunista Párt XX. Kongresszusával, hivatalosan rehabilitálták őt, a regény mégsem került le a tilalomlistáról – ekkor már azért nem, mert Kun Béla menekülésének krisztinavárosi legendájában a népbiztos megrágalmazását látták. A politikai légkör enyhülése mellett elsősorban Bóka László irodalomtörténész, egyetemi tanár érdeme, hogy az *Édes Anna* 1963-ban ismét megjelenhetett.⁴⁹ Másfél évtizeddel később, az 1978-as új gimnáziumi tantervben már kötelező iskolai olvasmány lett, így az 1990-es évektől csaknem minden évben megjelent, sokszor több kiadásban is.

Voltaképpen a könyv recepciótörténetéhez tartozik, hogy amikor Illyés Gyula 1934-ben a szovjet írószövetség vendégeként Moszkvába látogatott, találkozott Kun Bélával, aki elmondta, hogy a tízes években egy szerkesztőségben dolgozott Kosztolányival, az *Édes Annát* pedig remekműnek tartja.⁵⁰ Kiss Ferenc – Illyés Gyula szóbeli közlésére hivatkozva – azt írta a Kosztolányiról szóló monográfiájában: Kun Béla úgy fogta fel a nyitófejezetet (teljes joggal), hogy az a krisztinavárosi polgárok észjárását gúnyolja ki.⁵¹

Meglepetésekkel szolgált az *Édes Anna* idegen nyelvű kiadásainak feldolgozása is. Kosztolányi úgy tudta (egy 1932-ben készült interjúban beszélt erről), hogy a lengyel nyelvű kiadás állítólag az orosz alapján készült.⁵² Nyomozásunk eredményeként sikerült kideríteni, hogy a regény 1972-ig nem jelent meg oroszul, a téves információnak pedig az lehetett az alapja, hogy az *Édes Annát* németből lengyelre fordította József Gabriel Mondschein egy másik Kosztolányi-művet, *A véres költő* fordította le oroszról (a Nero-regény ugyanis megjelent 1927-ben Leningrádban a *Vremja* Kiadónál).⁵³ Az is fejtörést okozott, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban található olasz és holland kiadás példányán egyaránt az van feltüntetve: második kiadás. Végül az olasz esetében bizonyítható volt, hogy üzleti számításból szerepelt az 1937-ben megjelent könyv második körben kinyomtatott (utánnymott) példányainak címlapján úgy, mintha második kiadásról lenne szó.⁵⁴

A recepciótörténet ismertetésében a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy az elvárható *tárgyilagosságot* nem mindig lehet maradéktalanul betartani. Egyáltalán:

„Írástudóknak való”, *Valóság* 3, 3. sz. (1947): 199–207, 205. Vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 825, kiemelés a szerzőtől.

⁴⁹ Bóka László gondozta a szöveget, és a könyvhöz írt előszavában figyelemre méltóan alapos elemzését adja a regénynek. Két helyen azonban cenzúrázta a szöveget, a későbbi kiadások pedig sokáig átvették a csonkítást.

⁵⁰ ILLYÉS Gyula, „Levelek vidékre”, *Pesti Napló* 90, 178. sz. (1939): 31. Lásd még: ILLYÉS Gyula, „Szónok az éjben”, in ILLYÉS Gyula, *Ebéd a kastélyban*, 89–99 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962), 97.

⁵¹ KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 293.

⁵² BÁLINT Jenő, „Írók beszélnek: Kosztolányi Dezső”, *A Reggel* 11, 23. sz. (1932): 9.

⁵³ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 594.

⁵⁴ Uo., 596–597.

van-e határ az előttünk járók tévedéseinek leírása és a kritikai reflexió között? Nyilvánvaló, hogy az utóbbit ki kellene zárni vagy legalábbis minimalizálni. Csakhogy az sem volna helyes, ha kizárólag az eredményekről számolnánk be, mivel a félreértések is hozzátartoznak a recepció alakulásához (nem beszélve arról, hogy az értelmezések státusza idővel *megfordulhat*: amit korábban eredménynek hittünk, utóbb vakvágánynak bizonyul vagy fordítva). Sokszor keverednek vagy éppen egy töről fakadnak a helyes és a téves meglátások. Az alábbi példa segíthet szemléltetni ezt.

Dobos István 2011-es *Édes Anna*-elemzéséről⁵⁵ lesz szó, amely a regény kritikai kiadása (2010) után jelent meg, de a 2015-ös bővített, internetes kiadásban már bekerült a recepciótörténeti ismertetésbe.⁵⁶ Dobos István megközelítésében a kiszámíthatatlanság, az azonosságot felfüggesztő ismétlődés az *Édes Anna* szövegszerveződésének meghatározó szabálya, szerinte a szereplők viselkedését leginkább a színjáték, a szerepjáték és az alakoskodás jellemzi. Kulcsfejezetként értelmezi a *Miért...?* című fejezetet, amely a bírósági tárgyalást beszéli el:

[...] a beszélgetőtársak között létrejövő egyetértésnek a *meg nem értés* az alapja. A párbeszéd kifordított értelmű. Ez a *mintázat* behálózza a regényt. Az utca embere és az igazságszolgáltatás szakavatott képviselője hasonló értelmezési hibákat követ el, amikor ítélkezik.⁵⁷

Dobos István számot vet Kosztolányi önértelmezésével is, amely szerint regénye új emberszemléletet kíván érvényesíteni: azt, hogy az emberek nem önállóak, énképüket mások alakítják, következésképp „a valóság nem megfogható, az emberek igazán csak egymás képzeletében élnek”, az emberi tér „tükörszoba, ahol minden alak száz és száz változatban rémlik. Hogy mi az igazság, s hogy milyenek az emberek: bizonytalan.” Dobos feltételezése szerint Kosztolányi új személyiségfelfogása részben Ferenczi Sándor lélektani fejtegetéseihez kapcsolódik, részben pedig Nietzsche tanításához.⁵⁸

⁵⁵ Dobos István, „A regény performativitása: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* – 1. rész”, *Alföld* 62, 11. sz. (2011): 60–80, illetve „A regény performativitása: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* – 2. rész”, *Alföld* 62, 12. sz. (2011): 52–71; tanulmánykötetben: in *Regényművészet és íráskultúra: Tanulmányok*, szerk. Kovács Árpád és SZITÁR Katalin, *Diszkurzívák* 13, 193–235 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2012), illetve in Dobos István, *Az olvasás esemény*, 139–190 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015). A továbbiakban a 2015-ös kiadás lapszámait adom meg.

⁵⁶ Az *Édes Anna* internetes kiadásában (2015) a keletkezés- és recepciótörténeti jegyzeteket csak több éves késéssel sikerült a Palkó Gábor vezette csapatnak gépre vinnie, s a projekt mind a mai napig nem készült el teljesen. Hozzáférés: 2021.01.18, <http://digiphil.hu/context:edesanna>.

⁵⁷ Dobos, „A regény...”, 144–145.

⁵⁸ „Tények nincsenek, csak interpretációk» – írja Nietzsche. Az értelmezések különbözőek, s mindegyiknek megvan a maga perspektívája, ezért megszámlálhatatlanul sok értelem van világ-magyarázataink mögött. Különösen érvényes ez a belátás az *Édes Anna* tükörszínjátéokra emlékeztető világában.” Uo., 176.

Talán a lendületes koncepció túláltalánosító gesztusának következménye, hogy a találó megfigyelések megalapozatlan állításokkal keverednek. Dobos István szerint a Moviszter által képviselt keresztény irgalom sem jelent igazi kiutat a regény reménytelen világában, és (a doktor szerepét túlbecsülő értelmező hagyománnyal szemben) meg kell állapítani róla, hogy korántsem következetes saját elveihez:

Kérdéses, hogy a mértéktartás erényével rendelkezik-e Moviszter. Az orvos súlyos cukorbeteg. Kórosan elhízott, ennek ellenére folyton tömi magába a réteseket. Annát is kínálgatja, aki viszolyogva utasítja vissza. Ez a jelenet ironikus ellenpontja a nevezetes piskóta-epizódnak [...] Moviszter gyengeségének a kiemelése azért indokolt, mert ez a jelenet ismétlődik, amikor a gyilkosság előtt Anna falja a piskótát.⁵⁹

Dobos érvelését sajnálatosan gyengíti, hogy nem Moviszter, hanem Etel nevű cselédje falja a réteseket, ő kínálgatja rétesrel Annát,⁶⁰ és nincs nyoma annak, hogy a doktort efféle falánkság jellemezné.⁶¹ Az viszont kétségtelen, hogy az ő alakját is ironia lengi körül.

A regény elbizonytalanító, sőt „elvalótlanító” jellemzőit részletesen taglalja a tanulmány, ugyanakkor egyáltalán nem számol az *ellentétes* tendenciával, a már említett dokumentumszerűségre, nagyfokú tárgyi hitelességre való törekedéssel. A könyvet záró fejezet fikciót és valóságot elegyítő játékát is csak az előbbi oldaláról veszi számításba. Nem vizsgálja, hogy az író miért szerepelteti önmagát a regényben, és metaforának olvassa valós szereplők, Pogány József népbiztos és Hattyú kutyája nevét:

A szöveg ezen a ponton mintha olvasná önmagát, jelesül a kalitka és a madár metaforáját, s az önkényes jelentéstulajdonítás kockázataira figyelmeztetne. Az utolsó fejezetben feltűnik Kosztolányi Dezső, az író, házának teraszán, amely üvegkalitkára emlékeztet. A járókelők jómadárnak nevezik, köpönyegforgatónak, aki ma keresztény, de fénykép készült róla, melyen együtt látható

⁵⁹ Uo., 180.

⁶⁰ „Etel a nagy, világos konyhában trónolt, egy széles nádszéken, köténye korcán kulcskötegekkel, mint a család patrónája. Itt mindent ő intézett. Ő határozta el, mit főznek, mi lesz ebéd, zsarnokkodott, gazdáit néha össze is szidta s azok féltek tőle, mint a tűztől. Délután háromtól félőtig aludt. Ilyenkor Moviszterék lábujjhegyen jártak, hogy föl ne ébresszék, a doktor maga nyitott ajtót pácienseinek. Ebédjéhez, vacsorájához megivott egy üveg barna sört. Nehezen mozgott, utóbb már elhájásodott, folyton réteseket evett. Annát is kínálgatta.” KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 195.

⁶¹ Kosztolányi a doktort inkább aszketikus alkatúnak írja le: „vékony lapockacsontjai”-t említi a IX. fejezetben, és ugyanitt – éppen „a nevezetes piskóta-epizódot” megelőzően – számol be arról, hogy „Moviszter nem evett semmit. Bevonult az urakkal a dolgozóba. Inni se ivott. Csak koccintott a többiekkel, oly nyájasan, mintha velük tartana.” Uo., 243.

a Vérmezőn egy pogány [!] népbiztossal. Az ítélkezők *önkéntesen olvasnak jeleket, s a meg nem értetteknek tulajdonítanak egyértelmű jelentést.* [...] Nem véletlen, hogy a képtelen magyarázatokra *hattyú felel, a költészet allegorikus madara* [!], akinek a nevét viseli az író rosszállóan csaholó fehér kuvasza.⁶²

Csak hogy a névadás ebben az esetben nem pusztán írói lelemény. A népbiztos „pogánysága” nem jelző, hanem egy valós személy neve, és Kosztolányi kutyáját valóban Hattyúnak hívták, a regénytől függetlenül.⁶³

Bizonyára egyensúlyozni kell a recepciótörténetben a sikeres és sikertelen megállapítások között, de ez korántsem könnyű feladat. El kell fogadnunk, hogy minden értelmezés kockázattal jár, nemcsak az, melyet bemutatunk, hanem az is, ahogy bemutatjuk. De talán éppen ez adja az interpretációk sava-borsát.

A recepciótörténet számos tanulsággal járhat. Kifejezetten érdekesnek találtam, hogy az *Édes Anna* és az *Esti Kornél* fogadtatása mennyire másképpen alakult. Az *Esti Kornélt* még értetlenebbül fogadták megjelenésekor, mint az *Édes Annát*. Közismert Babits Mihály lekezelő véleménye, de a Kosztolányi baráti köréhez tartozó, az *Édes Annáról* kiváló recenziót író Kárpáti Aurél sem tudott mit kezdeni az *Esti Kornéllal*.⁶⁴ Az 1960-as években, amikor elkezdődött Kosztolányi újrafelfedezése, sokáig a szociális katasztrófát középpontba állító *Édes Annát* tekintették szépprózája legkiválóbb darabjának, hozzá képest az *Esti Kornélt* súlytalannak ítélték. Az 1980-as évek végén viszont fordult a kocka: ekkor már úgy tartották, hogy a magyar irodalomban jószerevével az *Esti Kornél* az egyetlen jelentős előzménye a (divatos) *posztmodern* irányzatnak.⁶⁵ Talán nem könnyelműség feltételezni, hogy minden egyes műnek megvan a csak rá jellemző, *karakterisztikus* recepciótörténete.

Az életmű kritikai kiadásának elkészült kötetei alapján már kísérletet tehettem arra, hogy fölmérjem Kosztolányi költészete és elbeszélő művészete recepciótörténetének alakulását.⁶⁶ Itt csupán dióhéjban fogalom össze.

Kortársai sokáig *A szegény kisgyermek* költőjét látták Kosztolányiban. Az irodalmi elit – Babitscal az élen – nem tartotta eléggé súlyosnak, életidegen, kicsit felüle-

⁶² DOBOS, „A regény...”, 142, kiemelések a szerzőtől.

⁶³ Hattyú kutya szerepeltetése a regény utolsó mondatában nyilvánvalóan ironikus, a vádaskodó-rágalmazó szereplők szavainak *jelentéktelenítése*: „Beszédükre fölneszelt Hattyú, az a kuvasz, amelyik e ház békéjére ügyel, lefutott a kert sarkáig és ott mérgesen csaholni kezdett, úgyhogy szavuk egészen elveszett a kutyaugatásban.” KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 542. Tehát nem valamifajta „allegorikus”, hanem kifejezetten „fizikai” mivoltában van szerepe.

⁶⁴ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 782–786, illetve KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 627 és 631. Az *Esti Kornél* megjelenése idején egyedül Németh Andor ismerte fel, hogy a magyar széppróza radikális megújításának kísérletéről van szó. Vélekedése csak az 1990-es években vált általános meggyőződéssé. Lásd KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 659–665.

⁶⁵ Vö. VERES András, „A József Attila és Kosztolányi Dezső kritikai kiadások újdonságairól”, *Literatura* 37, 3. sz. (2011): 216–222, 221.

⁶⁶ VERES András, „Fordulópontok a Kosztolányi-recepcióban”, *Literatura* 44, 1. sz. (2018): 45–55.

tes, csak a mesterségében jártas formaművésznek vélte őt.⁶⁷ Különös módon éppen az Ady-revízió után fordult meg a közvélekedés, mert bár a vita során lehurrogták Kosztolányit, de a puhánynak, sőt gerinctelennek vélt író kiállása meglepetést keltett, kifejezetten imponáló volt.⁶⁸ Élete alkonyán, halálos betegen adatott meg számára, hogy az *Összegyűjtött költeményei* (1935) és a szépprózai életművét megkoronázó *Tengerszem* című kötete (1936) meghozta az egyöntetű, feltétlen elismerést.

Néhány évvel később, az elkomoruló, háborúval fenyegető európai válságban az ő fanyar és szkeptikus, ugyanakkor pazar humorral enyhített társadalom- és létertelmezése józan és megbízható látéletnek tűnt. Műveit sorra kiadták újra, a recenziók Kosztolányi kultuszáról beszéltek. Németh Andor – aki a hírhedt 1929-es revíziós vitában Ady pártját fogta – ekkor már Kosztolányit tette meg az újabb költőnemzedék mintaadó tekintélyének.⁶⁹ Népszerűsége töretlen a háborút követő években is, részben éppen ezért indult viszonylag korán, 1947-ben politikai támadás személye és életműve ellen. A hatalmi szóval eldöntött „vita” valójában a szocialista szellemiségű, új irodalmi kánon kialakítása érdekében történt, amelybe Kosztolányi nem fért bele. 1949 és 1956 között csaknem teljesen szünetelt műveinek kiadása. A hatvanas években viszont másodszor is felfedezték. Ekkor már egyértelműen a szépprózája kapott nagyobb elismerést.⁷⁰ (Az *Édes Anna*, majd az *Esti Kornél* favorizálásáról már volt szó.) Költészetéből a kései Számadás-ciklust értékelték legtöbbször.⁷¹ Az író születésének centenáriumát 1985-ben a teljes irodalmi élet ünnepelte, a szépírói is, a tudományos is. Sokan ezt az időpontot tekintik a Kosztolányi-reneszánsz nyitányának. Az írók vállukra emelték őt, mintegy kortársuknak ismerve el Kosztolányit, aki képes megszólítani őket, és akit meg lehet szólítani.

A recepciótörténeti vizsgálódás sok meglepetéssel járt, úgy is fogalmazhatok, magas fokú irodalomtörténeti továbbképzést jelentett számomra. Ezért is beszéltem

⁶⁷ Föltehetően Kosztolányi alulértékelése is közrejátszott abban, hogy megértő legyen a még inkább alábecsült József Attila iránt.

⁶⁸ A húszas-harmincas évek fordulójától Kosztolányi már tudatosan rájátszott a közhangulat megváltozására. Ezt szolgálta az 1930 elején publikált *Lenni vagy nem lenni* című, nagyszabású esszéje, melyben látványosan védelmébe vette a magyar irodalom ügyét. Még inkább híveket szerzett neki, amikor a magyar Pen Club elnökeként Móricz és Krúdy díjazását kezdeményezte, amiért a konzervatív tábor lemondásra kényszerítette őt.

⁶⁹ NÉMETH Andor, „A magyar irodalom és Európa”, *Szép Szó* 4, 14–15. sz. (1937): 74–80. Új kiadása: in *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, szerk. PALKÓ István, utószó FEJTŐ Ferenc, Magyarságismeret, 76–82 (Budapest: Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1990). Németh Andor folyamatos művészi emelkedésnek látta Kosztolányi pályáját, melynek nyitányát, *A szegény kisgyermeket* becsülte legkevésbé.

⁷⁰ Föltehetően a kultúrpolitika által favorizált Móricz iránti megfáradás is szerepet játszott abban, hogy Kosztolányi népszerűsége elérte, majd egyre inkább lehagyta zseniális kortársát.

⁷¹ 2001-ben a *Korunk* című folyóirat szerkesztősége körkérdest intézett száz költőhöz, irodalomtörténészhez és kritikushoz, arra kérve őket, hogy nevezzék meg az általuk legszebbnek tartott tíz 20. századi magyar verset. Ebben az alkalmi közvélemény-kutatásban nem kis meglepetésre a *Hajnali részegség* végzett az első helyen.

rá kollégáimat, amikor József Attila értekező prózájának kritikai kiadásába fogtunk, hogy *editio maior* létrehozására törekedjünk.⁷²

József Attila szellemi odisszeája

1986-ban szerencsés véletlen folytán gazdag kéziratlelet került elő a költő elveszettnek hitt értekező szövegeiből.⁷³ Mint utóbb kiderült, e váratlan ajándék új megvilágításba helyezi az életművet: végre láthatóvá váltak korai művészetbölcseletének és kései elméleti útkeresésének indítékai és valódi arányai. Így a Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett, legendás III. kötet (1958), amely először gyűjtötte egybe az értekező szövegeket,⁷⁴ elavulttá vált. Magától értetődött, hogy új kritikai kiadásban kell feldolgozni az egyharmadával bővült anyagot.⁷⁵ 1995-ben két kötetben jelent meg az új kritikai kiadás első része, amely a költő 1923 és 1930 között írt szövegeit, illetve ezek magyarázatát tartalmazza.⁷⁶ 1999-ben megkezdődött és a költő születésének

⁷² De ezt nem fogadja el mindenki. Például Lengyel András a kritikai kiadásunk kapcsán elvetette az *editio maior* létjogosultságát; még pengeváltásra is sor került közöttünk. – Vö. LENGYEL András, „Az értekező József Attiláról”, *Jelenkor* 61, 11. sz. (2018): 1242–1258; VERES András, „»Lehetőleg máma még?« Észrevételek Lengyel András írásához”, *Jelenkor* 62, 3. sz. (2019): 322–327; LENGYEL András, „Válasz Veres András cikkére”, *Jelenkor* 62, 4. sz. (2019): 489–491; TVERDOTA György és SÁRKÖZI Éva, „Az értekező Lengyel Andrásról: Válasz Lengyel Andrásnak”, *Jelenkor* 62, 5. sz. (2019): 611–615.

⁷³ Itt csak röviden utalhatok az előkerült kéziratok sorsára. József Attila halála után nővérei előbb Németh Andort bízták meg a hagyaték gondozásával, majd Németh emigrációja után – a költőt az illegális mozgalomból ismerő – Sándor Pál foglalkozott a kéziratban maradt szövegekkel. Egy füzetnyi válogatást publikált belőlük, de a kéziratok egy részét (melyet politikai szempontból kényesnek talált a mozgalomra nézve) nem adta vissza, hanem elrejtette – ez került elő 1986-ban, egy örökség révén. József Attila két szövegéről (a „magyar proletárirodalom platformtervezet”-re írt válaszáról és a szovjet írókongresszusra való meghívás elmaradását sérelmező pamfletjéről) Sándor Pál azt állította, hogy a rendőrség megtalálta egy házkutatás során és lefoglalta. Később szóban elismerte (legalább az egyikről), hogy valójában ő semmisítette meg.

⁷⁴ JÓZSEF Attila, *Összes művei III: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958).

⁷⁵ A Szabolcsi Miklós-féle kritikai kiadás gyöngéi közé tartozott, hogy nem sikerült kielégítően tisztázni fontos szövegek keletkezési időpontját, tág teret hagyva a spekulációnak. Így kapott erőre a hatvanas évek derekán-végén az a vélekedés, hogy az *Esztétikai töredékek* címmel közölt szövegegyüttes, József Attila egyetlen, félbehagyott költészetbölcseleti tanulmánya voltaképpen érett mű, pályájának kései szakaszából való, és figyelemre méltó kísérlet egy alternatív marxista esztétika megalkotására. Tverdota György azonban 1985-ben meggyőző filológiai érvekkel bizonyította be, hogy ifjúkori próbálkozásról van szó, és nyoma sincs benne marxista hatásnak. – Lásd TVERDOTA György, „Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?”, *Új Írás* 25, 4. sz. (1985): 17–27. Tverdota tanulmánya nem sokkal előzte meg a kéziratok előkerülését.

⁷⁶ JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: I–II*, kiad. HORVÁTH Iván, BARTA András és mások, a magyarázatokat írta TVERDOTA György (Budapest: Osiris Kiadó, 1995).

centenáriumát követően elkészült az 1930 utáni írásainak hálózati (online) szövegkritikai kiadása.⁷⁷ E munkát folytatta tovább a József Attila Társaság kebelében megalakult kutatói közösségünk, hogy elkészítse a második részt (az 1930 és 1937 között keletkezett szövegek kiadását).⁷⁸

József Attila értekező prózája merőben más feladatot jelentett, mint Kosztolányi Dezső szépiírói munkássága. Mint azt a szerkesztői előszóban megírtuk,⁷⁹ a tisztázásra váró filológiai és történeti problémák nem akármilyen nehézségek elé állították kollektívánkat. A szövegek jelentős része nem jelent meg a költő életében, így nem egy esetben csak hozzátvetőlegesen tudtuk megállapítani keletkezésük időpontját.⁸⁰ Mivel igen sok köztük a töredék, ezek azonosítása és lehetséges kapcsolataik megállapítása gondos szövegkritikát igényelt. Nem volt megkerülhető József Attila gondolkodói fejlődésének, fogalomkészletének alapos értelmezése, a különféle változatok helyének és súlyának mérlegelése. A tárgyi és szövegmagyarázatokban⁸¹ is rákényszerültünk kisebb-nagyobb mértékben a szövegek elemzésére. (Szemben a szépirodalmi alkotásokkal, ahol beérhetjük a legszükségesebb, tulajdonképpen neutrális információkkal.) Természetesen igyekeztünk a szakirodalomra támaszkodni (a szövegek recepcióját napjainkig követtük), de mivel rövid idő telt el az új szövegek előkerülése óta, még távolról sem dolgozta fel mindegyiket a kutatás. Számos töredék a kötetünkben jelent meg először, azaz recepciója gyakorlatilag a kritikai kiadással kezdődött. Jónak láttuk olvasóinkat bevezetni a gondolkodó József Attila sajátos világába, és bemutatni a róla szóló szakirodalom fő megállapításait, különféle elágazásait is – ezt a célt szolgálja a kötetünk élén álló két tanulmány.⁸²

⁷⁷ JÓZSEF Attila *összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, kiad. HORVÁTH Iván (főszerk.), FUCHS Anna (szerk.), BOGNÁR Péter és mások, programozás KIRÁLY Péter (Budapest: ELTE, 2012), online közlés, hozzáférés: 2021.01.17, <http://textus.elte.hu/ja/>.

⁷⁸ Vö. JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*

⁷⁹ Uo., 8.

⁸⁰ Számos jelentős szöveg esetében vita folyt keletkezésük időpontjáról, ezek ismertetése része a recepciótörténetnek is.

⁸¹ A „tárgyi magyarázatok” kategóriáját felcseréltük „tárgyi és szövegmagyarázatok”-ra, minthogy József Attila töredékben maradt feljegyzései között sok a filozófiai eszmefuttatás, amelyek megvilágítása szövegelemzés nélkül nem végezhető el, s nem kerülhető meg az állásfoglalás terminológiai kérdésekben sem.

⁸² Lásd TVERDOTA György, „József Attila gondolkodástörténete” in JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 22–45 és VERES, „József Attila értekező életműve – recepciója tükrében”, in uo., 46–95. Az összefoglaló jellegű bevezetések szükségességét én vettem fel 2014 nyarán, a *Kritikai kiadásunk eddigi tapasztalataiból* című műhelytanulmányomban. Más módon is igyekeztünk megkönnyíteni olvasóink dolgát. Például minden egyes József Attila-szöveg esetében a hozzá fűzött jegyzetekben *teljességre* törekedtünk, *nem törődve az ismétléssel*. Azt feltételeztük ugyanis, hogy a legtöbb olvasó nem folyamatosan halad előre a kötetben, hanem tetszés szerint lapoz bele a különböző szövegekbe, és azt akartuk, hogy álljon rendelkezésére valamennyi információ. Így azonban elkerülhetetlen az ismétlődés.

Munkánk kivitelezése több mint egy évtizedet vett igénybe. Csak a 2012-ben megnyert OTKA-pályázat anyagi segítségével és új, főként fiatal munkatársak bevonásával sikerült létrehozni a munkánkhoz elengedhetetlenül szükséges életrajzi és bibliográfiai adatbázist.⁸³ Vállalkozásunkat beárnyékolta Horváth Iván ambivalens közreműködése. Az 1986-os szöveglelet megtalálásakor ő volt az, aki felismerte József Attila szerzőségét, a kéziratok megismerését azonban nemcsak segítette, hanem gátolta is. Úgy bánt a szövegekkel, mintha publikálásuk kizárólag az ő „hitbizománya” lenne.⁸⁴ Kritikai kiadásunk kezdetben az ő és munkatársai által készített s rendelkezésünkre bocsátott szövegközlésekre kívánt támaszkodni (ezek a 2012-es internetes hálózati kiadásukban váltak hozzáférhetővé), de olyan súlyú hibákat észleltünk, hogy kénytelenek voltunk eltekinteni eredeti szándékunktól.⁸⁵ Így hát újrakezdtük a szövegkritikai munkát, a kéziratgyűttesek azonosítását és keletkezési idejük megállapítását.

Amikor szakmai körökben bemutattuk kritikai kiadásunkat, Tverdota György nem mulasztotta el figyelmeztetni a hallgatóságot arra, hogy munkánk egyfelől számos kérdést végérvényesen lezárt, megoldott, másfelől viszont újabb kérdéseknek, problémafölvetéseknek válik kiindulópontjává.

Valóban, számos korábbi vitát, dilemmát sikerült tisztáznunk. Például a Kosztolányi-bírálat és a *Hegel – Marx – Freud* esetében több olyan szövegváltozat maradt fenn, amelyek közül az egyik radikálisabb, a másik megengedőbb kritikát tartalmaz. Meg kellett állapítanunk a keletkezési sorrendet közöttük, hogy kiderüljön: vajon a költő utóbb radikalizálódott-e vagy éppen ellenkezőleg, visszafogta magát. Filológiai érvek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a nyilvánosságnak

⁸³ Ekkor alakult ki a kritikai kiadást elkészítő „törzsgárda” (melynek Agárdi Péter, Bókay Antal, N. Horváth Béla, Sárközi Éva, Tverdota György és Veres András lettek tagjai), de még sok más kutató is bekapcsolódott a munkába. Külön kell megemlítenem két munkatársunk nevét, akik fájdalmasan korán távoztak el, s akiknek áldozatos közreműködésére hálával gondolunk: Farkas János Lászlóét és Rigó Béláét. Műhelyviták és tudományos tanácskozások során, részben más területek szakembereinek bevonásával igyekeztünk megválaszolni a legneuralgikusabb fogalom- és eszmetörténeti kérdéseket. Módszertanunk kialakítása is hosszabb időt vett igénybe.

⁸⁴ Például a költő kései főműve, a *Hegel – Marx – Freud* ekkor előkerült hetedik pontját – ahelyett, hogy közreadta volna valamelyik szakfolyóiratban, ahogy ez a megszokott eljárás ilyen esetben – egyik könyvében publikálta, mintegy mellékesen, az ő egyik eszme-futtatását szolgáló illusztrációként. Lásd HORVÁTH IVÁN, *A vers: Három megközelítés*, 2000 könyvek (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 43–45. Mindaddig úgy tudtuk, hogy a *Hegel – Marx – Freud* első része is töredékben maradt, csak az első hat pontja készült el. 1986 után derült ki, hogy József Attila megírta az első részt lezáró hetedik pontot is.

⁸⁵ Minderről beszámolunk a szerkesztői előszóban is: „Szerkesztői előszó”, in JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 8–12, 9. – Lásd még SÁRKÖZI ÉVA, „József Attila kritikai kiadás – kiadáskritika: Kutatási beszámoló”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 657–675. Kritikai kiadásunk az általunk jóváhagyott szövegváltozatok eltéréseit is bemutatja a korábbi kiadásoktól.

szánt szövegeiben József Attila szándékosan tompítani igyekezett a korábbi változatok erősebb megfogalmazását.⁸⁶

Hasonlóképp dilemmát jelentett, hogy mi motiválta a moszkvai magyar emigrációt, amikor a költőt fasisztának állította be *A magyar proletáriródalom plattformtervezete* című állásfoglalásában. Korábban különféle magyarázatok születtek, egyesek József Attilának a jobboldali *Előörsbe* írt 1929-es publikációit és a *Ki a faluba* című röpiratban való közreműködését okolták, mások Szántó Judit exférjének, Hidas Antalnak féltékenységét. Maga a költő a moszkvai emigráció tájékozatlanságát hibáztatta a történetekért, holott – mint azt a keletkezéstörténeti jegyzetet író Sárközi Éva kiderítette – Moszkvában naprakészen tudtak a magyarországi mozgalom dolgairól, a költőről is pontos ismeretekkel rendelkeztek. Az igazi ok az, hogy Kassák Lajos és József Attila megbélyegzésével Kun Béla és hívei próbáltak ütést mérni a rivális munkásmozgalmi csoportokra.⁸⁷ A költő válaszában csupán a fogalmazványai maradtak fenn. Borotvaéles logikával igyekezett bebizonyítani: a moszkvaiak nem jól érvelnek és nem igazán marxisták. (Persze nem ismerte a moszkvaiak helyzetét, például nem értette, hogy a szociáldemokratákat miért nevezik „szociálfasisztáknak”).⁸⁸

A még kényesebb ügynek számító programnyilatkozat, *A nemzeti szocializmus* jegyzetírója, Tverdota György is legendákat próbál eloszlatni, amikor kétségbe vonja, hogy e kézirat azonos lenne a költő nemzeti kommunista pártot alapítani szándékozó hosszabb okfejtésével, amely föltehetően elveszett. A fennmaradt változat nem tartalmaz olyan kirívó politikai kitétel, amely indokolná a költő élettársa, Szántó Judit akkori megbotránkozását. Igaz, a kalandor jobboldali politikus, Rátz Kálmán befolyására utaló, valószínűleg 1933 nyarán írt szöveg tudomásul veszi a nemzetköziség eszméjének bukását. A költő mintha visszakanyarodott volna (átmenetileg) a barthás időszakában – az 1920–1930-as évek fordulóján, a Bartha Miklós Társaság tagjaként – képviselt, a nemzeti egységet propagáló álláspontjához. Tverdota György bírálja Lengyel András és mások értelmezését a meglehetősen

⁸⁶ Lásd JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 932, illetve 1225 és 1294. E kérdésben külön vitát folytattam Horváth Ivánnal.

⁸⁷ Uo., 474–478. A *Plattform*-vita keletkezéstörténeti jegyzetét Sárközi Éva írta. A téma recepciója igen egyoldalú, szinte csak arról szól, hogy mi állhatott a negatív megítélés háttérében, holott a költő válasza is tartogat érdekességeket. Például ez az egyetlen hely József Attila értekező életművében, ahol – az ő művészetbölcseleti nézőpontjától távol álló – *tükrözés* metaforájával élt. Uo., 463.

⁸⁸ Lásd uo., 463. Itt említem meg, hogy még számos fontos felismerés fűződik Sárközi Éva nevéhez. Például ő cáfolta meg Nagy Csaba és mások téves feltételezését, miszerint *A nyáron tartott moszkvai* kezdetű töredék az elveszett (vagy lappangó) *Miért nem én?* című pamflet része volna. (Uo., 761–765.) Sárközi fedezte fel azt is, hogy *Az animizmustól* kezdetű feljegyzésben szereplő „*Rod la Rocque + Marianne*” jegyzetben az első név valójában nem a némafilmkorszak azonos vezetőknévű amerikai bálványát jelöli, hanem valószínűleg François de La Rocque ezredesre, egy francia fasiszta szervezet vezetőjére utal. Uo., 1359.

közepszerű képességekkel bíró Rátz jelentőségének felnagyításáért.⁸⁹ Hasonlóképp vitatkozik Tverdota a *Szerkesztői üzenet* keletkezéstörténetéről írt fejezetében azzal, hogy Lengyel András – Stoll Béla könnyelmű ötletét meglovagolva – fölösleges buzgalommal derített ki számos dolgot Barta Istvánról, a költő barátjáról, minthogy Bartának nem lehetett köze József Attila cikkéhez.⁹⁰

Magától értetődik, hogy a kritikai kiadás készítői között is folytak viták. Például *Az európai irodalom története* című Babits-könyvről (1935) szóló recenziót először – tévesen – *Az Istenek halnak, az Ember él* megsemmisítő bírálata (1929) felől olvastam, s vitába keveredtem Buda Attilával és Tverdota Györggyel. Az tévesztett meg, hogy József Attila, korábbi vélekedéséhez hasonlóan, itt is tagadja Babits *poeta doctus* voltát. Csakhogy ezúttal már nem becsüli érte kevesebbnek, hanem éppen ellenkezőleg, ebben látja legfőbb költői erényét. Azért nevezi igazi lírikusnak, mert „lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni”. Míg korábbi pamfletjében Babitsot bírálta erőltetett, elavult szimbolizmusáért, itt már Ady képviseli szerinte az áttételes (azaz mesterkéltsé, kevésbé költői) szimbolikus nyelvhasználatot.⁹¹

Nekem viszont N. Horváth Bélát kellett meggyőzőnöm arról, hogy Németh László *Ember és szerep* című önéletrajzi emlékezése (1934) nem annyira a Hatvany Lajossal való hadakozása miatt érdekelte József Attilát, mint inkább azért, mert kíváncsi volt az író *Nyugat*-beli működésének hátterére, az ő *Nincsen apám se anyám* kötetéről írt lekezelő, sértő bírálatának (1929) indítékaira.⁹² Természetesen még lehetne szaporítani a példákat. Sőt az is előfordult (például *A művészet kérdése és a proletárság* esetében), hogy nem tudtunk közös nevezőre jutni.

Ezek persze csupán részletkérdések. De a különféle puzzle-darabokból lassan összeállt József Attila nyugtalan, szellemi kalandozásokban bővelkedő életútja, különös *odüsszeája* – ahogy végül megérkezett a marxi, majd a freudi elmélethez, hogy azután megpróbálja összebékíteni őket. Amikor tagja lett az illegális kommunista mozgalomnak, korántsem volt tájékozott a marxizmusban, de rendkívüli szorgalommal vetette bele magát tanulmányozásába (és hasonlóképp történt a pszichoanalitikus szövegek esetében is). Akkor mélyült el marxizmusa, amikor kivált a mozgalomból, és *autonóm* módon értelmezte (pontosabban *értelmezhetette*) azt. Szinte predestinálva volt arra, hogy végül *ellenzéki* pozíciót foglaljon el *a marxizmuson belül*. A korszerű természettudománynak tekintett *freudizmussal* való kiegészítésétől remélte a marxi elmélet magyarázó erejének visszaszerzését, de a kettő

⁸⁹ Vö. uo., 722–734.

⁹⁰ Uo., 1070. Tverdota feltételezése szerint a *Szerkesztői üzenet*-ben megszólított levélíró az Actio Catholica mozgalomban részt vevő fiatal írástudók között kell keresni.

⁹¹ Uo., 955–956.

⁹² Uo., 786–789. Más kérdés, hogy ha valóban ez vezette a költőt, csalódnia kellett, mert Németh László emlékezésében nem esik szó az ominózus bírálatról. De József Attila ahhoz kellő muníciót kapott, hogy maró gúnnyal jellemezze Németh László karakterét, mint egocentrikus, exhibicionista, férfiatlan lélekét, aki természetesnek véli vezető szerepét nemzedékében, jöllehet nincs meg hozzá sem a bátorsága, sem a tehetsége.

közül a marxizmus volt és maradt a meghatározó számára. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a klasszikus mélylélektanhoz a *freudomarxizmuson* keresztül jutott el.⁹³ A kétféle szemléletet elegyítő freudomarxista nézőpont magyarázza meg azt, hogy József Attila nem számolt a két tan – egymást is kölcsönösen kizáró – *univerzális* magyarázatra tartó igényével. A *művészet kérdése és a proletárság* című, töredékben maradt írása mintegy az életmű *foglalatának* tekinthető abban, ahogy a széttartó elveket merész mozdulattal egybetereleli.⁹⁴

Tverdota György bevezető tanulmánya arra hívja fel a figyelmet: József Attila – fölöttébb változatos eszmei tájékozódása ellenére – szinte makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy szilárd *alapelvekhez* jusson el.⁹⁵ A marxi filozófiában is, a pszichoanalízisben is fundamentális támpontokat keresett a világegyetem megértéséhez. Az elszenvedett történelmi kataklizmák és személyes kudarcai csak megerősítették a végső bizonyosságot kereső igyekezetében.

A kétpólusú világgép rávetült művészetfelfogására is.

Sját hivatását a költő – írja Tverdota –, az *Irodalom és szocializmus* koncepciójától eltávolodva, a harmincas években kettős kódolású tevékenységként határozta meg. A művészetet egyrészt termelésnek tekintette, tehát társadalmi

⁹³ József Attilának a mozgalomban botrányt kiváltó *Egyéniség és valóság* című írása (1932) jellegzetesen *freudomarxista* álláspontot képvisel, azaz a felnőtt neurotikusból és annak orgazmusdeficitjéből indul ki, és a kapitalista rendben látja minden baj okozóját – szemben a klasszikus pszichoanalízissel, amely a gyermekkori fixációkból vezeti le a neurózis kialakulását. Vita tárgy volt közöttünk a kétféle orientáció változó súlyának megítélése. Talán abban lehet összefoglalni a végső konklúziót, hogy a költő értekező életművében az *Egyéniség és valóság* című írását követően folyamatos elmozdulás figyelhető meg a klasszikus freudizmus irányába, de még a kései szövegeiben is érezteti hatását a kezdeti freudomarxista oltás.

⁹⁴ A *művészet kérdése és a proletárság* első és második fele merőben más fejlődéstörténeti helyet jelöl ki szerzője pályáján. Az első két pont a mozgalomban aktívan részt vevő, *magabiztos hittel rendelkező* költő álláspontját mutatja, aki számára evidens, hogy a világtörténelmi küzdelem két főszereplője a polgárság és a proletariátus, mint ahogy az is, hogy a művészet részese a politikai és társadalmi hatalomért folytatott harcnak. Az írás további pontjai viszont radikálisan eltérő pozíciót képviselnek. A *Történelem és dialektika* című alfejezet ellentmond mindannak, amit József Attila 1930 és 1933 között a dialektikáról írt, amikor *objektív* (az univerzumra vonatkozó) mozgástörvénynek tekintette. Itt viszont *szubjektívizálja*, immár csak *ismeretelméleti* érvenyt tulajdonít neki, és szembeállítja a történetiséggel. E tanulmányrész „indeterminista” pozíciója párhuzamot mutat az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet*-ciklussal. A tanulmány utolsó, *A ösztönök dialektikája* című része pedig a költő 1936-os, 1937-es, kései műveiben kifejtett *ösztönelméletével* mutat rokonságot. Kézenfekvő lenne azzal magyarázni, hogy József Attila különböző időpontokban írta *A művészet kérdése és a proletárság* elejét és végét. Ám ez a lehetőség elesik, mert a rendelkezésre álló (két) kézirat egyetlen lendülettel megírt szövegnek tűnik.

⁹⁵ TVERDOTA, „József Attila gondolkodástörténete”, 26–29. Tverdota tanulmánya Kassai György alábbi megállapítására hivatkozik: „A folytonosság helyreállítására való törekvés [...] József Attila egész életének és művének egyik alapvető mozzanata.” Uo., 28.

funkciójában, a közönség igényeinek kielégítéseként vette szemügyre. Másfelől pedig az egyén legbenső tartalmainak a művészet szabályai szerinti kifejeződését, az ösztön szublimációját látta benne.⁹⁶

Tverdota bevezető tanulmánya összefoglalja József Attila gondolkodástörténetének a kritikai kiadásból lesűrhető tanulságait. Magától értetődik, hogy írásában az életmű belső ellentmondásai, válasz nélkül maradó kérdésfeltevései is terítékre kerülnek.

Lehet, hogy ezen a csapáson fog továbbhaladni a kutatás. József Attila következetes materialista gondolkodóként – írja Tverdota egy másik tanulmányában⁹⁷ – a társadalmi jelenségeket a termelésre, „a lelki jelenségeket pedig a testi, szervezeti indításokhoz legközelebb álló ösztönökre alapozta. [...] [E]gyenesen zavarba ejtő, mennyire az ösztöntevékenység elsőbbségét hangsúlyozza” az erkölcsi elvekkel és az eszmékkel szemben (sőt a freudi felettes én ellenében is). Ugyanakkor egyre hangsúlyosabb szerepet kap kései költészetében és gondolkodásában az „öntudat” fogalma is. Miközben hajlamos túlértékelni az ösztönök meghatározó, aktív szerepét az ember lelki és tudati működésében, ezzel párhuzamosan nagy nyomatékkal beszél az öntudat jelentőségéről. Értelmezésre vár, hogy tulajdonképpen mi a viszony az ösztön és az öntudat között.⁹⁸ Vajon hogyan gondolta (volna) el József Attila kései főművének, a *Hegel – Marx – Freud*nak el nem készült második részét, amely (ambícióját tekintve) választ kívánt adni a diktátorokat és tömegtebolyokat produkáló kor természetére.⁹⁹

A Kosztolányi- és József Attila kritikai kiadás hivatkozott műveinek adatai (a megjelenés sorrendjében):

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Édes Anna*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette VERES András. A forrásokat sajtó alá rendezte PARÁDI Andrea, JÓZAN Ildikó, VERES András, SÁRKÖZI Éva és LIPA Tímea, lektorálta HORVÁTH Iván és TVERDOTA György. Sorozatszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010, 914 lap.

⁹⁶ Uo., 37.

⁹⁷ Lásd TVERDOTA György, „Medve tánca és a sas röpte”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 622–629, 626.

⁹⁸ Uo., 627.

⁹⁹ Lásd erről a Horváth Iván és köztem folyó vita legújabb állomását: HORVÁTH Iván, „A *Hegel – Marx – Freud* alapötlete”, valamint VERES András, „Ötlettől a rekonstrukcióig: Horváth Iván legújabb dolgozatához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 580–598, illetve 599–621.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Esti Kornél*. Szerkesztette TÓTH-CZIFRA Júlia és VERES András. A szöveget sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette TÓTH-CZIFRA Júlia. A szöveg gondozást lektorálta JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva. A befogadástörténeti fejezeteket írta VERES András. A bibliográfiákat készítette SÁRKÖZI Éva. A kéziratfejezetet sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó, lektorálta PARÁDI Andrea. A gyorsírást lektorálta LIPA Tímea. A gyorsírást lektorálta BÍRÓ-BALOGH Tamás, HORVÁTH Iván és TVERDOTA György. Sorozatszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011, 847 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Nero, a véres költő*. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta TAKÁCS László. A francia kéziratot sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó. A gyorsírást lektorálta LIPA Tímea. A kötetet lektorálta BENGI László, RITOÓK Zsigmond és SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Sorozatszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011, 1263 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Pacsirta*. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta BUCSICS Katalin. A francia kéziratot sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó, a gyorsírást lektorálta LIPA Tímea. A kötetet lektorálta BENGI László, DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és TAKÁCS László. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013, 964 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Levelezése: I. (1902–1907)*. Szerkesztette BUDA Attila. Összeállította, a leveleket sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta BUDA Attila, JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva. A levélszövegeket lektorálta BUDA Attila. A tárgyi jegyzeteket, valamint a kísérő tanulmányt lektorálta TVERDOTA György és VERES András. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013, 958 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *A szegény kisgyermek panasza*. Szerkesztette GYŐREI Zsolt. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta GYŐREI Zsolt és LOVAS Borbála. A francia kéziratot sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó. A szöveg közlést lektorálta HORVÁTH Iván és JÓZAN Ildikó. A jegyzeteket lektorálta VERES András. A bibliográfiákat lektorálta SÁRKÖZI Éva. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014, 735 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Aranysárkány*. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta BENGI László és PARÁDI Andrea. A gyorsírásos szövegeket gondozta LIPA Tímea. A kötetet lektorálta CSILLAG István és TAKÁCS László. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014, 1263 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Béla, a buta. A rossz orvos: Kisregények és elbeszélések*. A kötetet szerkesztette BARTÓK István és SÁRKÖZI Éva. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta BARTÓK Flóra, BARTÓK István, JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva. A kötetet lektorálta TVERDOTA György és VERES András. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015, 662 lap.

JÓZSEF Attila. *Összes tanulmánya és cikke: 1930–1937*. [Kritikai kiadás.] Szerkesztette TVERDOTA György és VERES András. A szövegeket sajtó alá rendezte SÁRKÖZI Éva. A jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta AGÁRDI Péter, BÓKAY Antal, BUDA Attila, N. HORVÁTH Béla, SÁRKÖZI Éva, SIPOS Balázs, SZIGETI Csaba, TÖRÖK Sándor Mátyás, TVERDOTA György és VERES András. A szöveggondozást lektorálta PARÁDI Andrea. A jegyzeteket és a kísérőtanulmányokat lektorálta ANGYALOSI Gergely. A bibliográfiát lektorálta BUDA Attila. Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan Kiadó, 2018, 1466 lap.